

Юлія ПОЛІКОВСЬКА

ОБРАЗ СХІДНИХ КРЕСІВ У ПОЛЬСЬКОМУ
ПОВОЄННОМУ ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ
(НА МАТЕРІАЛАХ «КУЛЬТУРИ» ТА СУЧАСНИХ
НЕШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ)

«Чим є чи стає Велике князівство Литовське в сучасній польській літературі? Формою мітологізованої історичної пам'яті? Одним із зразків культури пограниччя? Оригінальним і неповторним образом згаслої цивілізації? Художньою транспозицією політичних положень ідеологів? Його існування видається принаймні фантомним, його образ лишається затуманеним», – так вводить читача в розмову з Іншим простором, який має назву *Східні Креси*, Александер Ф'ют¹. Ускладнює ситуацію те, що сюжетною канвою беруться події на землях колишніх польських Кресів, черпаються матеріали з пам'яті, індивідуальної чи колективної, а матеріал цей міфологізується у душі романтичних традицій. Термін «креси» має особливе символічне значення для вихідців із пограниччя, під яким розуміється не тільки «межа власного світу, але також зіткнення культур і систем цінностей, релігійна, культурна, мовна мозаїка теренів, які ставали втраченими землями для одних і віднайденими – для інших»².

Результати Другої світової війни різко змінили ситуацію у відносинах поляків з сусідами. Офіційною доктриною в практиці міжнародних відносин і національному питанні комуністичної Польщі стала «теорія пролетарського інтернаціоналізму»³. Насправді політика Польщі щодо українців базувалася на невизнанні їхніх самостійницьких прагнень та цілеспрямованій асиміляції, що заохочувалося Москвою: «вважалося, що історична наука в ПНР підпорядкована інтересам СРСР»⁴. На протипагу комуністичним

доктринам у повоєнній Польщі назрівала й опозиційна атмосфера – польські видання, які публікувались нелегально, в обхід державної цензури, не входили до офіційної мережі розповсюдження друкованої продукції, суперечили офіційній партійній ідеології. Опозиціонери виносили дискусії навколо культури та історії до публічного простору. У своїх публікаціях представники польської опозиції намагалися деміфологізувати Креси: розповісти, з одного боку, про їхню форсовану колонізацію, а з другого – про небажання поляків там працювати⁵. Корекцію стереотипів, безумовно, здійснила «Солідарність»: запровадження воєнного стану активізувало діяльність польського самвидаву, «проукраїнською» виявилася позиція такого відомого дисидентського угруповання, як Конфедерація незалежної Польщі, політичною подією стала позацензурна публікація у 1983 році книжки Казімежа Подляського (Богдана Скарадзінського) «Білоруси — литовці — українці: наші вороги чи брати?», покликаної деміфологізувати польську свідомість щодо відносин із сусідами у ХХ ст.⁶

У післявоєнний період важливим осередком перегляду польських зовнішньополітичних доктрин і концепцій щодо східних сусідів була польська еміграція. Так, з'явилися авторитетні речники українсько-польського діалогу. До них, насамперед, належав паризький журнал «Культура», який видавав Єжи Ґедройць та видавництво «Літературний інститут». «Неважко уявити собі, як виглядала б дискусія про польсько-український конфлікт під час війни, Волинську трагедію 1943 року чи про польсько-українську війну за Галичину 1918 року, коли б вона почалася із незалежністю Польщі та України. Якби не було публікацій у журналі «Культура», що боролись з антиукраїнськими стереотипами, якби не було цілеспрямованої редакційної політики, завдяки якій і польська, і українська еліти, хоч різною мірою, проте дозріли до розмови про важку спадщину історії, розуміючи, що без неї неможливе справжнє порозуміння та реальна, щоденна, а не декларативна співпраця»⁷. Йдеться про середовище, завдяки якому Польща зараз має дружні стосунки зі своїми східними сусідами (Україною, Білоруссю, державами Балтії), подолавши трагічну спадщину минулих століть. Середовище, яке першим після

війни запросило до дискусії на сторінках часопису «Культура», спровокувало переосмислення спільного проживання на теренах Кресів у минулому та змусило замислитися про міждержавний діалог на нових засадах у майбутньому.

Прихід до влади в Польщі демократичних сил у докорінний спосіб змінило ситуацію у відносинах поляків з сусідами, перед польськими керівниками та й перед цілим суспільством постала проблема вироблення не просто нової позиції в «кресових питаннях», але й довготермінової стратегії щодо новопосталих сусідніх держав, тому особливо актуальним постає дослідження того, яким конструювався образ «Східних Кресів» у сучасній польській історичній науці. Його віддзеркалення ми можемо отримати в сучасних польських нешкільних підручниках.

Ментальне картографування Кресів

Через тривале існування культур в межах кількох імперій (Габсбургів, Османської та Російської), малі держави Центральної і Південно-Східної Європи визначаються особливим типом творення кордонів та погранич. У ХХ столітті, відбувається перехід від історичного до національного кордону з катастрофічними наслідками. У цей час внутрішньою міграцією, колонізацією, насильницьким переселенням твориться калейдоскоп народів, які не можуть бути просто роз'єднаними на підставі лінійності кордонів.

Після поділів Польщі у 1772, 1793 та 1795 роках під поняттям «Кресів» розуміли всі східні провінції. Проте даний термін не є суто географічною категорією, багатозначність Кресів зумовлена низкою сенсів, що можуть домінувати в залежності від часу та галузі застосування: історія, політологія, соціологія, культурологія, психологія чи літературознавство, таким чином, Креси – «поняття полісемічне, що набуває конкретного значення в загальному контексті та залежить від епохи»⁸.

У час Другої Речі Посполитої офіційна назва «Східні Креси» стосувалася заселених українцями, білорусами і литовцями воєводств: Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського, Поліського, Білостоцького, Віленського і Новоградського.

Тогочасні дискусії з приводу форми відродженої Речі Посполитої мусили враховувати проблему і характер зв'язку цих земель з рештою країни. Більшість політичних угруповань висловлювалися за інкорпораційне, а не федеративне об'єднання з Польщею. Якщо згадати основи унії – «вільні з вільними, рівні з рівними», – то доведеться визнати і за Литвою право стверджувати, що Краків чи Варшава колись були литовськими⁹. Статті № 95, 96, 109 і 115 у 1921 році Конституції Другої Речі Посполитої гарантували рівність всіх громадян перед законом і давали національним меншинам право зберігати і розвивати свою національну культуру, звичаї, мови, а також діяльність окремих церков і релігійних конфесій (Dziennik, 1921)¹⁰. Однак таке бачення централізованої держави суперечило принципам культурного та національного розмаїття, якими колись відзначалася Річ Посполита і які так високо цінувалися романтиками. Тож, із часом, щораз більше посилювалась тенденція до стирання національних відмінностей.

Креси в історико-географічному, історико-політичному та соціальному вимірах мають риси, які відрізняють їх від інших територій, адже вони, як і те, що там відбувалося, мали більше значення для всієї Польщі, ніж решта територій. Креси – це своєрідний форпост, від якого залежить доля цілої держави. Саме тут відбувалися найзавзятіші сутички з ворогами, саме мілітаризовані Креси були тим буфером, що згладжував східні впливи та виступав фортецею середземноморської цивілізації.

Якщо в розмові про Креси на перший план виходить категорія пограниччя, то одразу згадуються зміни цілих систем цінностей, описів культур, територія, котра має «функцію розділення та ізоляції, сторожа непорушності простору»¹¹, що стає ознакою бастиону. Проте постає питання, чого боронитися?

XV–XVI ст. – період творення східного кордону, що стає своєрідним форпостом Європи перед Азією: «Ця межа розвинула повністю інший світ, в якому дозрівала цивілізація російська»¹². Унаслідок спроби Польщі втілити проект «від Вісли до Двіни» набрала обертів міфологізація простору даного пограниччя, що законсервувалась в якості польського образу Кресів. Навіть в тих умовах «оборонний

мур» зводився Європою проти турецької, а не московської загрози. «Співжиття різних груп в єдиному цивілізаційному просторі надавало природнім конфліктам безпрецедентності поряд з силовими методами в інших випадках. Тут [на Кресах – Ю.П.] люди один проти одного були водночас і Свій, і Інший, і Чужий. І завжди близько один до одного»¹³. Світ Кресів був не конфліктніший за будь-яке інше пограниччя, проте тут конфронтації набирали нового змісту – витіснення російської експансії. Так, Віденській конгрес змістив пограниччя, передавши багато «кресових» земель до Росії, що потягло втрату цією територією свого статусу пограниччя, як наслідок – усунення слідів Європи та осадження тут Росії.

Польські дослідники неодноразово підкреслювали важливість дихотомії «центр – периферія» як однієї з відправних точок аналізу специфіки Кресів, що мають водночас пограничний та периферійний характер: поняття «Креси» є не так власним ім'ям, як загальним.

Твердження «цивілізаційне пограниччя не знаходиться поміж двома світами, але завжди належить до одного з них»¹⁴ тут не працює, адже Креси – це не один кордон, а декілька, серед них: польсько-литовський, польсько-білоруський, польсько-український, а також білорусько-литовський і білорусько-український. До цієї складної системи відносин додається й присутність тут єврейської меншини. Це, мабуть, один з важливих аспектів специфіки пограничних Кресів.

У кресовій конфронтації траплялись слабкі спроби релігійної уніфікації, оскільки навіть в умовах різновір'я існує спільний набір цінностей. На Кресах побутувала поговорка: «Річ Посполита – думка латинська в обгортці грецькій»¹⁵. У період Речі Посполитої та Великого князівства Литовського Креси були абсолютно унікальною областю в Європі, де Західна цивілізація (культивована Польщею) була об'єднана з візантійською русинською цивілізацією. Таким чином, співдружність східних теренів була місцем, де історичні, культурні та державні традиції поляків, литовців, білорусів, українців співіснували і квітали. Багатівіковий союз між Польщею та Литвою сприяв розвитку багатой культурної мозаїки, неповторної цивілізації.

Пограниччя створило для Кресів перспективу автономізації через вибір ідентичностей: європейської, польської, російської,

української¹⁶. Прикордонні території розглядаються як «центри глобалізації, що виконують інтеграційні функції та створюють транскордонні соціальні групи, особливі стилі життя і ідентичності»¹⁷. Статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільноту.

Сьогодні будь-яке пограниччя може отримати пакет ідеологічної «кресовості», що надає йому додаткової ваги, адже тоді воно стає рубежом, своєрідною лінією оборони польськості. Саме ідеологізація надає Східним Кресам парадоксальної властивості: пограниччя є спільним, а отже – багатонаціональним, а креси – суто польськими, бо належать тільки польському домініюнові навіть, якщо сьогодні його присутність є лише символічною.

Рига померла! Нехай живе Ялта!

Коло «Культури» було першим еміграційним середовищем, яке прийняло післявоєнні кордони Польщі, а відтак і ятинські кордони Європи. Утім, це не означало, що воно перестало дбати про польську спадщину на колишніх «Східних Кресах». Натомість, позиції ігнорування польського голосу при визначенні кордонів власної держави «Культура» протиставила позицію уважності і взаємоповаги. Цим самим, «даючи можливість висловлюватися і брати участь у спільній боротьбі навіть своїм опонентам»¹⁸. Редакція часопису не прагнула «переглядати ятинські угоди», а шукала шляхи порозуміння з державами Європи для співпраці у створенні не пост-ятинського, а посткомуністичного простору. Це не було легким завданням, оскільки кордони Польщі визначалися без участі польських представників, а тому відображали межі взаємних поступок керманічів трійки держав-переможниць. Втрата територій Східної Галичини і отримання німецьких земель Східної Німеччини вимагали переосмислення меж власної держави і відносин із сусідами. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що після встановлення зон впливу на континенті, розпочався і насильницький перерозподіл етнічних зон в самій Польщі: 1) на т. зв. Повернутих Землях було поселено людей з

білоруських та українських земель; 2) була проведена операція «Вісла» та інші переселенські акції, які не сприяли налагодженню стосунків між поляками та українцями, як в самій Польщі, так і за її межами. Потрібен був пошук нових шляхів порозуміння, що особливо гостро відчували в еміграції, де «Україна, Литва та Білорусь в візії Гедройця мали стати політичними партнерами»¹⁹.

Питання кордонів привернуло увагу редактора «Культури» ще за довго до того, як він вирішив порушити його на сторінках свого видання. 1949 року він писав до Анджея Бобковського: «Я хочу просто ставити конкретні питання, яких усі ми боїмося. Приміром, федерація з Литвою, а що з Вільном та Україною, і як це узгодити з Ризьким договором? Чи Ризький договір належить до святинь, чи, може, варто спокійно подискутувати над сенсом цього кордону?»²⁰. Проте для того, щоб не шокувати громадськість радикальними концепціями перегляду кордонів, редакція часопису повинна була підготувати певний ґрунт. Таким ґрунтом стала низка інформаційних статей та обговорень, що незабаром перетворилися на постійний потік і переросли в щось значно більше, ніж звичайне інформування – в спільний культурний і ментальний простір, бо інформація, що починає надходити є чимось значнішим, ніж лише інформацією. Її подача та контекстуальність мають більш далекосяжні функції, а саме: породити дискусію заради появи нових думок.

У часи, коли жоден польський патріот не міг думати про Львів чи Східну Галичину як про українську територію, тільки найсміливіші політики могли б визнати автономію цих земель. Власне Гедройць наприкінці 30-х рр. сподівався, що в 1940 р. вдасться ввести автономію Східної Малополющі на правах спільного польсько-українського керівництва²¹, тим самим одержавши цінного союзника у невідворотній боротьбі проти спільного ворога – Радянського Союзу. Однак не було згоди щодо змісту автономії: мала б вона обмежуватися сферою культури чи все ж допустити до місцевого самоврядування українців?²² Особливої гостроти це питання набувало з огляду на те,

¹⁹ Анджеєм Бобковським (1913-1961) – польський письменник; роки Другої світової війни провів у Франції, в 1948р. – переїхав до Гватемали; тісно співпрацював з «Культурою».

що дані терени становили польсько-українське пограниччя, Креси, на яких впродовж століть бік-о-бік мешкало українське та польське населення. Майже три четверті поляків, що були в еміграції, походили з *Східних Кресів*. Маєвський* зазначає, що «значна частка поляків оселилася на Волині, у Поліссі і на Поділлі [...] інші ж – то нащадки шляхетських сімей. *Східні Креси* разом з декількома мільйонами русинів (українців), білорусів і литовців припали Польщі, що відродилася як результат Ризького трактату»²³.

До числа поляків – вихідців з кресів – належало багато видатних людей, починаючи від поета Адама Міцкевича з Новогрудок (Білорусь), Юзефа Пілсудського з Віленщини, Станіслава Стемповського**, завершуючи Ґедройцем, уродженцем Мінська з литовським корінням. Сам себе Редактор називав «поляком Речі Посполитої обох народів»²⁴, натякаючи на свої литовсько-білоруські корені та заангажованість у налагодженні стосунків між Польщею та її східними сусідами. Більше того, він вважав, що «Польща має зобов'язання стосовно тих народів, які входили до складу Речі Посполитої, на ній лежить відповідальність за спільне минуле, а отже – і майбутнє, адже воно буде спільним, хоча й в інший спосіб, ніж за старих часів»²⁵.

Однак самого переконання було замало: реалізація цієї думки вимагала багато зусиль. Одним з яких було переконати самих українців у тому, що вони повинні працювати над цим разом із поляками, адже позиція впливових еміграційних еліт щодо Польщі і поляків була такою ж мірою суперечлива, як і польської еміграції щодо українців. Це добре відображає лист Богдана Осадчука*** до Ґедройця в 1953 р.: «За останні місяці польсько-українські взаємини сильно охололи. У нашій еміграції з'явилися ідіотські настрої: мовляв, американці денонсують Ялту, й у такий спосіб Польща буде від Щецина до Коломиї»²⁶. «Креси» – це, з одного боку, багатонаціональний,

* Маєвський (нар. 1928 р.) – алюмн духовної семінарії в Преторії, Південна Африка, на час написання листа до редакції «Культури», в якому вимагав визнання повоєнних східних кордонів Польщі.

** Станіслав Стемповський (1870-1952 рр.) – польський прозаїк, перекладач, громадський діяч.

*** Богдан Осадчук (нар. 1920 р.) – історик і публіцист, вивчився та працював в Берліні. 1950 р. розпочав співпрацю з Ежи Ґедройцем і «Культурою».

багатозначний, відкритий до різноманітності простір, який формує свою власну ідентичну культуру, але з другого – це простір, який переживає постійну драму. Публіцисти дізнавались про ці терени по-різному: хтось був з України чи Литви, хтось був знайомий з вихідцями з цих земель, а хтось досліджував Україну, незважаючи на кількість публікацій в «Культурі» та тривалість співпраці, так чи інакше кожен з цих громадських діячів зробив неоціненний внесок у зближення «Культури» зі «східною» тематикою.

Інституційний кордон як гарант польської ідентичності

Польський дослідник Александер Ф'ют вважає, що для публіцистів «Культури» саме «мандрівка в далеке минуле, історична рефлексія, врешті, особисті спогади виявляються базою для політичної концепції, творчим джерелом для цілком сучасних, ідеологічних розв'язок, формулою програми на майбутнє»²⁷. Початком великої дискусії, яка привела до того, що редакція «Культури» виступила за перегляд Ризького кордону, була стаття одного з найважливіших радників Ёдройця в українських справах – Юзефа Лободовського*. Стаття під назвою «Проти почвар минулого»** з'явилася в березні 1952 р. на сторінках «Культури» і містила програму адресовану редакції видання. Цю програму можна звести до засадничого твердження, що незалежність України є одним із життєвих інтересів Польщі, так само як і тісна польсько-українська політична співпраця. Найкраще було б, якби ця співпраця відбувалася в рамках центральноєвропейської федерації, адже «Україна як член федерації, що охоплювала б країни Центрально-Східної Європи [у тому числі Литви, Білорусі, Польщі – Ю.П.], не повинна мати побоювань щодо польського домінування. Людський та економічний потенціал, недостатній, порівняно з Росією, був би в такому разі досить високим, аби вона почувалася впевнено»²⁸. Якщо йдеться про Східну Галичину (Лободовський постійно вживає назву «Червінська земля»), то публіцист пропонує

* Юзеф Лободовський (1909-1988 рр.) – польський поет, перекладач, публіцист.

** Оpubлікована в «Культурі» за 1952 р. №2/52 – 3/52.

для неї польсько-український кондомініум: «Червінська Земля як провінція, що територіально лежить посередині, мусить дістати особливий статус на підставі повної рівноправності населення і збереження рівноправних форм зв'язку з Києвом і Варшавою»²⁹. Стаття Лободовського в польському контексті була цікавою спробою по-новому сформулювати цілі та форми польської політики щодо України.

Наступною була стаття знавця української теми Владзімежа Бончковського*, яка за словами Гедройця: «буде спробою збалансувати тогочасну дискусію, яку викликала стаття Лободовського»³⁰. Стаття** містила екскурс сторінками польсько-української історії, висвітлювала два напрями польсько-українських стосунків: з одного боку – відкрита і явна боротьба, а з іншого – підпільна співпраця. Публікація викликала жвавий інтерес як з боку поляків, так і з боку українців, зокрема про її текст писали в «Українських вістях», «Українському самостійнику», «Сучасній Україні»³¹.

Переламним моментом дискусії про кордони стала публікація в листопадовому числі «Культури» за 1952 рік листа*** ксьондза (тоді ще семінариста) Юзефа Маєвського, який пропонував прийняти повоєнні межі Польщі, переглянути позиції стосовно східних її кордонів, і що найважливіше – переглянути погляди на «щиропольські» міста: Вільнюс – на півночі, Львів – на півдні. У листі до редакції «Культури» Маєвський стверджує:

Ми, певно, єдиний народ, який живе спогадами про минуле і дивиться на реальність через призму ХІХ століття, коли слова Річ Посполита означали Корону, Литву та Русь. [...] Так, як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин та Гданськ, так литовці слушно домагаються Вільнюса, а українці – Львова [...]. Хоча більшість мешканців Львова справді вважали себе поляками до 1939 року, дуже помиляється той, хто наполягає, що ці

* Владзімеж Бончковський (1905-2000 рр.) – польський публіцист, знавець східної проблематики, в різний час – редактор кількох часописів.

** Владзімеж Бончковський «Українська справа», опублікована в часописі «Культура» 1952 р. №7-8.

*** Лист опубліковано в «Культурі» №11/62 за 1952 р.

міста мають бути колись повернуті Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільно, і між нами не буде злагоди доти, доки ми не віддамо їм це Вільно. З другого боку, українці не подарують нам Львова [...]. Тож нехай литовці, яким випала гірша доля, ніж нам, тішаться своїм Вільном, а у Львові нехай майорить синьо-жовтий прапор. Ми ж повернемо погляди на Вроцлав, Гданськ і Щецин і будуватимемо Польщу на її власному ґрунті. Тоді без сумніву сусіди наші зі сходу і півночі обдарують нас довірою. За співпраці України і Литви, Федерація Центрально-Східної Європи стане реальним фактом³².

Уже хоча б тому, що багато поляків, які залишилися на Заході, мали пограничне коріння, такі слова не могли залишитися без уваги.

Звичайно, обидва листи викликали бурхливу реакцію читачів, навіть більше, на адресу автора та редакції залунали звинувачення в державній зраді. Проте реакція редакції «Культури» на ці закиди не змусила себе довго чекати: вона була блискавичною та безапеляційною. Визначаючи позицію «Культури» як «вільної трибуни», редакція висловила свій погляд на перегляд кордонів: «Польща може здобути і втримати свою незалежність тільки в рамках федералізації всієї Європи»³³. Цим виступом стверджувалося право на участь у майбутній федеративній спільноті «не тільки тих націй, які мали свої незалежні держави станом на 1939 р., але й українців та білорусів»³⁴. Зважаючи на загрозу імперіалізму з боку Росії, постання незалежних України, Литви, Білорусі та їхнє місце в європейській спільноті набувало особливого значення для Польщі. Створення лінії незалежних держав на Сході означало б «захисний бар'єр» для Польської держави, «буферну зону» від зазіхань «імперії». Хоча такий підхід був виявом інстинкту самозбереження для поляків, проте він мав суттєве значення для українців і білорусів у досягненні суверенітету.

Редактор писав про цікаву колізію, що склалась в Польщі, а саме: ментальні кордони зі східними сусідами, утворені внаслідок тривалого перебування в одній державі. Він вважав, що:

В цій дивній головоломці у нас є великий шанс. Ним може стати «східна» політика [...] маємо проводити самостійну політику, а

не залежну від Сполучених Штатів, чи якоїсь іншої наддержави. Нашою головною ціллю є нормалізація польсько-російських і польсько-німецьких стосунків при одночасному забезпеченні співпраці з Україною, Білорусією та державами Балтії. Маємо собі усвідомити: що сильніші наші позиції на Сході, то більше зважатимуть на нас у Західній Європі³⁵.

З другого боку, анексія Львова у поляків – стратегічна політична помилка радянського керівництва, адже Львів розділяв би два сусідні народи, а так конфлікт на ґрунті Львова між українцям та поляками вичерпується, а зароджується протистояння між Польщею та Росією. Юліуш Мєрошевський, наприклад, у своїй статті «Лист з острова», опублікованій у десятому номері «Культури» за 1952 рік, дотримується позиції, що: «Червінська Земля – це польсько-українська і лише польсько-українська проблема. Російське «роз'язання» цієї проблеми суперечить і польським, і українським інтересам»³⁶. Такі роздуми неодмінно породжували дискусії про спільне історичне минуле.

Колектив «Культури» стверджував, що етнографічно та історично Червінська Земля є тереном спільних цивілізаційних та культурних досягнень: «Львівська Латинська катедрa і каплиця Боїмів, і Святий Юр, і Волоська церква віками стоять поруч і мають стояти в злагоді і в майбутньому. Прах поляків і українців перемішався між собою на цвинтарях...»³⁷ – такі аргументи Юзефа Лободовського ведуть до того, що цей простір неможливо розділити на окремі сфери впливу ні геополітично, ні символічно, нехай навіть уявним кордоном.

Східні землі як міжкультурний простір майбутнього

Протягом багатьох років Редактор цілеспрямовано і послідовно продовжував розвивати лінію часопису щодо східних кордонів. На сторінках «Культури» новим кроком у розгляді цього питання стала стаття Юліуша Мєрошевського під назвою «Російський «польський комплекс» та простір УЛБ»*. Власне, основні постулати статті

* Опублікована в «Культурі» ч. 9, 1974 р.

зародилися в листуванні Мєрошевського з Гєдройцем, а поняття УЛБ було визначене так: «Позначивши задля зручності весь простір, який обіймає територія України, Литви та Білорусі, літерами УЛБ, належить ствердити, що в минулому, а подекуди й в сьогоденні простір УЛБ визначав форму польсько-українських, польсько-литовських, польсько-білоруських стосунків, прирікаючи нас або на імперіалізм, або ж на становище сателіта»³⁸. «Віддаляючи» УЛБ від Росії Мєрошевський пише про те, що «Польща не становить небезпеки для України. Для України небезпечною є Росія»³⁹. Якщо Лободовський в своїй статті 1952 року, прагнучи вразити читача, вдавався до емоцій та нагадувань про обов'язок, то Мєрошевський розглянув питання східних кордонів, в якому був дуже добре обізнаний, у політологічному ключі.

Гострі полеміки довкола відносин Польщі з Росією точилися в емігрантських колах. Поляки вимагали послаблення імперського статусу в Європі заради «оздоровлення» атмосфери в цілому. Не обійшла ця дискусія й сторінки «Культури». У тому ж таки листі Мєрошевського зазначалося:

Я хотів би наголосити на двох пунктах. По-перше, не можливо обговорювати польсько-російські взаємини поза контекстом простору УЛБ, бо польсько-російські стосунки завжди були похідними від ситуації, яка в той чи той період панувала на цих теренах [...]. По-друге, мені здається, наскільки росіяни завжди недооцінювали і досі недооцінюють українців, настільки ж завше переоцінювали й далі переоцінюють поляків⁴⁰.

Це була ідея свободи братніх народів, що відокремлюють Польщу від Росії. Метою цього порозуміння було відірвати Україну від Росії, та й не тільки Україну, але й Литву і Білорусь, адже ситуація на цих територіях і визначає польсько-російські взаємини. Уже згаданий о. Маєвський вказував, що неодмінною запорукою незалежності Польщі є федералізована Європа:

Польща може здобути і втримати свою незалежність лише в рамках усїєї сфедералізованої Європи. Ми стверджуємо, що

право участі в майбутній федеративній європейській спільноті мають не лише ті нації, які мали свої незалежні держави на 1939 рік, але й українці та білоруси. З огляду на загрозу російського імперіалізму – теперішню і майбутню – постання незалежної України та її участь у європейській федеративній спільноті є для Польщі справою першорядного значення⁴¹.

Публікація спонукала до пошуку контактів й порозуміння з росіянами, проте з тими, які будуть готові визнати повне право українців, литовців та білорусів на самовизначення. Прикметно, що вперше у о. Маєвського і вкотре на сторінках «Культури» звучав заклик, щоб назавжди відмовитися від Вільна, Львова та будь-якої політики чи планів, спрямованих на принагідне встановлення гегемонії на Сході коштом згаданих народів. Проголошено, що поляки, як і росіяни, мусять зрозуміти, що лише неімперіалістична Росія та неімперіалістична Польща мають шанси на встановлення та впорядкування своїх взаємин. Юзеф Лободовський пишучи про російський народ вказував на те, що «його сусіди мають право на самостійне врядування, а коли він [народ – Ю.П.] відмовиться від своїх гегемоністичних планів і позбудеться нездорових апетитів, можливо, і в цій частині світу запанує спокій і таке чи інше співжиття народів»⁴².

Продовжив лінію федерації й публіцист «Культури» Владзімеж Бончковський, пишучи:

У нашій довоєнній публіцистичній діяльності поєднувались великодержавницькі ідеали Польщі та романтичні гасла свободи народів. Символ триєдиної, змодернізованої, на кшталт Швейцарії чи Британії з її домініонами, Речі Посполитої, яка охоплювала би Польщу, Україну, Литву та Білорусь, здавався найвідповіднішим порятунком від тягаря двох каменів на шиї – німецького та російського, які безперервно загрожують розчавити невеличку етнографічну Польщу⁴³.

Думаю, що не викликає сумнівів «європейскість» візії простору УЛБ Гедройцем, яка, на думку Юрка Прохаська, була

«європейською в своїй суті, бо впливала з уявлення про майбутній загальноєвропейський устрій: рівність держав-націй у єдиній європейській родині. Лише в такому контексті вивершувалась ідея простору УЛБ»⁴⁴. Можливо, не зовсім в такому контексті, але все ж Гедройцева ідея спільності втілюється, і ми вкотре переконаємося у впливовості тих конструктів, які середовище «Культури» творило під назвами «Україна», «Литва», «Білорусь».

Східні Креси в текстах сучасних польських нешкільних підручників

Джерелом для спостережень стали дванадцять підручників з історії Польщі, призначених як для вищої школи, так і для широкого кола читачів, опублікованих впродовж 1995-2008 років. Видання охоплюють період від перших поселень і до сучасної польської держави, проте наша увага переважно зосереджена на періоді нової та новітньої історії. Географія видань досить широка: Краків, Познань, хоча більшість книжок побачила світ у Варшаві.

У новітньому періоді історії Польщі розглядається, головним чином, польське питання під час світових воєн, спроби відродити державність, а також засоби досягнення цієї мети: дипломатична і військова боротьба, творення нових органів центральної влади, здобуття та консолідація територій. У підручниках детально описані конфлікти із сусідами, зокрема й з державами, які колись входили до Великого князівства Литовського, пізніше – Речі Посполитої та Другої Речі Посполитої. Звідси, виникають проблеми переділу кордонів та прикордонних земель.

Лише одна з розглянутих книжок дає читачеві визначення Кресів як «східних земель у складі Речі Посполитої, втрачених спершу в часі поділів, пізніше – під час Другої світової війни: Віленщину, Новоградщину, Полісся, Волинь, Україну, Поділля»⁴⁵. Решта авторів вживають дану назву на позначення східних прикордонних територій Речі Посполитої та Другої Речі Посполитої.

Наново повернутими *Східні Креси* стають у праці колективного авторства під керівництвом Генрика Самсоновича «Долі держави та

народу 1939р.» як наслідок «переходу Східної Галичини до Другої Речі Посполитої в заміну на військову допомогу [за домовленістю Пілсудського та Петлюри – Ю.П.]»⁴⁶.

Дискурс «втрачених земель» після поділів Речі Посполитої побутує, до прикладу, в істориків Конопчинського («втрата *Східних Кресів* 1772 року важко позначилась на суспільній свідомості поляків»⁴⁷) та Братковського («у часи поділу шляхта *Східних Кресів* не могла більше опиратися царським військами, отже втратила свою державність»⁴⁸). Натомість ширше коло авторів описує ностальгію за втраченими землями внаслідок проведення останньої лінії Керзона після Ялтинської конференції в лютому 1945 р. «Починається формування кола кресов'яків, які не могли погодитись з втратою *Східних Кресів*»,⁴⁹ – розповідає Анджей Леон Сова у своїй праці. Інший історик, Войцех Рошковський, каже: «Вільно повинно було відійти до Польщі [...] це було б справедливо, оскільки більшість мешканців Вільна були поляками»⁵⁰. «Не було спокою на Кресах Східних, – пише Самсонович, – там множились акції протесту українців та білорусів»⁵¹.

Східні Креси постають для більшості авторів як «мозаїка народів та релігій»⁵². Наприклад, у Чеслава Бжози розселення різних етнічних груп розглядається в соціально-культурному та конфесійному вимірах. Населення *Східних Кресів* й справді було багатонаціональним, та, за переконанням авторів, складалось, головним чином, з поляків, українців, білорусів і литовців. Так, єврейський компонент, який в центральноєвропейському дискурсі позиціонується як один з ключових факторів у формуванні регіону, залишається поза увагою автора. Проте інші автори, наприклад, автор підручника з історії Другої Речі Посполитої Маріан Лещук дає розгорнуту характеристику Польщі, яка «не була єдиною державою в Центрально-Східній Європі, в котрій суміщалися кілька народностей [...] так в Другій Речі Посполитій на Східних Кресах проживав, окрім поляків, великий відсоток литовців, білорусів, українців, євреїв»⁵³.

За даними польських науково-популярних розвідок, «поляки були найбільшою етнічною групою в цих регіонах і водночас демографічно найбільшою етнічною групою в містах регіону, представники

інших національностей розселялись більш компактно: литовці – на північному сході, українці – на південному сході, білоруси – вздовж центру східного кордону, євреї – розкидані в містах і селищах по всьому терену, чехи подекуди на Волині, а також росіяни [...] за даними перепису людиність «тутешня» на *Східних Кресах* сягає 0,7 мільйонів»⁵⁴. Отже, зазначає Лешук, поляки у політичних доктринах міжвоєнного періоду завжди посилались на те, що «значна частина [суміжних, прикордонних – Ю.П.] цих територій є польською, отже, і справа тих земель є інтересом польського народу»⁵⁵.

Ежи Топольський у популярному виданні «Найкоротша історія Польщі» відзначає цінність *Східних Кресів* як сировинного придатку, який зосереджує «48% родючих земель [...] великі лісові та озерні господарства»⁵⁶, Анджей Леон Сова наголошує, що «землі *Східних Кресів* не були надто родючими [...] проте для польської держави втрата цих територій означала втрату нафтових родовищ»⁵⁷.

У контексті польсько-української війни в Галичині 1918-1919 років постає ще один образ *Східних Кресів* як «оборонного муру» від поширення російського колоніалізму та бастиону на захисті ідентичності та державності: «так, аби радянська Росія знову стала якомога далі від кордонів Польщі»⁵⁸. Так і на сторінках праці Чеслава Бжози ми знаходимо зображення ордену «Оборонців *Східних Кресів*» 1919 р.⁵⁹, а в «Секретах історії Польщі» – сюжет про оборонця *Східних Кресів* Речі Посполитої Гектора Камінського⁶⁰.

Неодноразово в підручниках згадується концепція проекту Пілсудського про федерацію Польщі, України, Білорусі і Литви. Наприклад, у праці Маріана Лещика сформована «програма добровільної унії Польщі з Литвою, Білорусією, Україною»⁶¹. Один з авторів, Ежи Топольський, зазначає дещо іншу інформацію, що «так звані східні креси Пілсудський хотів пов'язати з Польщею на засаді федерації (Литва, Білорусь) і міцного союзу (Україна)»⁶². У історика Маріана Калласа ідея федерації розуміється як: «постать східноєвропейської спільноти, що обіймала б Литву, Україну, Білорусь, пов'язаних з Польщею як гегемоном»⁶³. Так, кожен з авторів на власний розсуд інтерпретує зв'язок, передбачений у федеративних концепціях Пілсудського.

Кожна з назв території несе в собі певні конотації та трактування. Так, частотність вживання тих чи інших означень має своє навантаження, по-своєму віддзеркалюючи палітру ставлення до теренів, що втілюють образ *Східних Кресів*. Ось як використовується термін *Східні Креси* щодо земель, які сьогодні є у складі України:

<i>Східні Креси / Креси</i>	Східна Галичина / Галичина	Східна Малопольща / Малопольща	Західна Україна
47	67	7	4

Таким чином, ми спостерігаємо поступовий відхід від слововживання *Креси/Східні Креси* чи, навіть певною мірою образливих для українців, Східної Малопольщі / Малопольщі, на користь більш нейтральних найменувань – Галичина, Східна Галичина, Волинь, Західна Україна. Таку ж ситуацію можемо спостерігати не лише у випадку України, проте й у випадку називання територій Литви, як от Віленщина (хоча деякі автори вживають назву Віленщина з приставкою «Польська»⁶⁴), території Білорусі, як от Гродненщина, Західна Білорусь тощо. Деякі автори взагалі уникають словосполучення «Креси/Східні Креси»⁶⁵. Хронологічна вибірка не репрезентує зміну акцентів у визначенні найменувань даних теренів: ми можемо побачити «Східні Креси» як у виданнях 1998 р. («шляхта *Східних Кресів*»⁶⁶), так і в виданнях 2007 року («поляки зі *Східних Кресів*»⁶⁷).

Східні Креси, чи то в образі Малопольщі, чи то Східної Галичини, Західної Волині, Віленщини, Гродненщини, у нешкільних підручниках з історії для широкого загалу постають невід'ємною частиною Польської держави. Кризь територіальні зміни, історичні відмінності геополітичного конструювання, підручники новітнього періоду зафарбовують цю територію, територію *Східних Кресів*, у біло-червоні кольори.

Образ *Східних Кресів* у нешкільних підручниках з історії Польщі можна представити як сукупність його змістових аспектів чи вимірів: географічного, соціально-економічного, політичного, культурно-релігійного. У географічному вимірі вони постають як прикордонна

смуга суміжних польсько-українсько-литовсько-білоруських етнічних земель, яка впродовж різних періодів історії Польщі зазнавала деформацій, та, врешті, вилилась в кордон пост-Ялтинської Європи. У соціально-економічному вимірі Креси постають не просто як периферія–аграрний придаток, але й як потужний сектор в економіці центру. Як політичний конструкт *Східні Креси* «навантажені» оборонною функцією на захист польськості. Найбагатший вияв має культурно-релігійний вимір, а саме: спільну історичну, культурну, духовну спадщину та відповідальність за неї.

Висновки

Світ як кольорова мозаїка актуалізує науковий інтерес до питань простору, ментальних кордонів, ідентичностей як до проблем конструювання «Іншого». Кордон – соціальна конструкція, характерна для всіх людських суспільств як традиційних, так і сучасних, проте Креси – це не один кордон, а декілька, серед них: польсько-литовський, польсько-білоруський, польсько-український, а також менш помітні білорусько-литовський і білорусько-український. Особливий статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території, що перебувала під польським впливом, та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільноту. Так і *Східні Креси* як «дитя» пограниччя постає в образі полігону для пошуків діалогу, компромісу, толерантності, зацікавлення яким залишається й досі актуальним через міцні міжлюдські зв'язки, у які вплелася легенда.

Аналіз текстів «Культури» дозволяє показати, як функціонував дискурс *Східних Кресів* у середовищі Єжи Ґедройця. Насамперед, бачимо, що він формувався із переосмислення долі пост-ялтинської Європи, що стало одним з основних питань, які привернули його увагу. Редактор та його однодумці з середовища «Культури» прийняли територіальні зміни після конференції, однак вважали за потрібне розпочати діалог щодо їхньої доцільності. Виникло питання, що тепер вкладали в поняття Польщі, її території та межі, а

завданням було визнання нового польського кордону – державним і таким, що допоможе в майбутньому досягти порозуміння із сусідніми державами. Разом з цим, цей кордон – не той, що розділяє, не завеса, а лише – нові межі польської ідентичності.

Впадає в очі спосіб, в який «Культура» «вводить» на свої сторінки нове бачення східних теренів країни. З одного боку, спостерігаємо, що тема польського кордону стає центральною для часопису, а отже, й предметом постійного обговорення в колі емігрантів. При цьому учасниками обговорення стають вихідці із східних теренів Польщі – Юзеф Лободовський, Владзімеж Бончковський, Єжи Стемповський, Юліуш Мерошевський, а також просто небайдужі читачі-дописувачі, зокрема дуже актуальним для дискусії став лист семінариста Юзефа Маєвського. Головною тезою обговорення було те, що потрібно перелаштуватись на новий польський простір, визнати нові кордони держави, забути про Ригу і прийняти Ялту, позбутися старих стереотипів та впевнено крокувати в майбутнє пліч-о-пліч з суверенними державами-сусідами: Україною, Литвою, Білоруссю – державними одиницями, що містили в собі землі *Східних Кресів Речі Посполитої*.

Таким чином, автори «Культури» намагались призвичаїти читача до нових кордонів Польщі та нового розуміння того, чим тепер є Польща. Визнання Львова українським містом, а Вільна – литовським, в сприйнятті кола «Культури» – неодмінний гарант порозуміння з сусідами, а отже, в майбутньому – гарант добросусідських стосунків. Саме таким змістом наповнювалися східні терени, хоча це розуміння пропонувало й іншу форму їхнього осмислення – як Червінської Землі. Проаналізовані тексти показують, як заміщувалося не тільки розуміння східних теренів, але й спосіб їхнього називання. Дописувачі «Культури» певним чином «стирали» зі свідомості читача вживаний в міжвоєнний період концепт «*Східні Креси*», пропонуючи замість нього давню назву цього пограниччя – Червінська Земля, апелюючи до періоду початку співжиття на цій території «польського», «українського», «білоруського» народів. Ми бачимо, як автори статей обережно «виймають» польський компонент як панівну складову *Східних Кресів* і наділяють ним західні «віднайдені»

землі, але, водночас, залишаючи за ними право на участь в спільній федерації Центрально-Східної Європи. У такий спосіб *Східні Креси* продовжують бути «своїми» у польській свідомості, але розуміються вже не як втрачені терени, а як набутий простір нового багатого міжкультурного діалогу. Це і було основним способом мовлення про польсько-українське пограниччя, зафіксоване нами у «Культурі».

Моделювання, чи то пак представлення, *Східних Кресів* у польських нешкільних підручниках з історії Польщі відбувається у формі простору, на якому розгортається історія Польщі, України, Литви, Білорусі. Тож просторовий ракурс вийде далеко за рамки географії, беручи до уваги, що підручник є препаратом під певним кутом зору підбіркою знань та інформації, котру передає попереднє покоління наступному. Підручник створює виважений образ *Східних Кресів* як прикордонної смуги суміжних польсько-українсько-литовсько-білоруських етнічних земель, яка впродовж різних періодів історії Польщі зазнавала деформацій та врешті вилилася в кордон пост-ялтинської Європи. Для авторів сучасних підручників Креси – це також і спільна історична, культурна, релігійна спадщина, проте у даній вибірці джерел автори, загалом, не відокремлюють історію Кресів, чи Східної Малопольщі, чи інших східних пограничних земель, від історії Польської Держави, натомість наділяють їх функцією оборони польськості.

Таким чином, можемо простежити, що дискурс *Східних Кресів*, сформований у повоєнний час на шпальтах часопису «Культура», та відповідний дискурс підручників, написаних у посткомуністичній Польщі, накладаються, коли йдеться про розуміння польсько-українського пограниччя як теренів зі спільним історичним досвідом, пам'яттю та культурою, а не «втрачених земель для одних і віднайдених земель для інших». Однак саме повернення і вживання назви «*Східні Креси*» на сторінках підручників може розумітися, як певного роду повернення сили тим дискурсам, які «Культура» намагалася «заборонити», тобто тим, що нагадують про польську приналежність цих земель і, в такий спосіб, активізують т.зв. кресову свідомість, вплив якої вже зараз ми можемо уледіти в популярності тем з української проблематики в польській історичній науці. Яким

стане подальший «режим істинності» польського дискурсу про *Східні Креси* і які дискурси будуть перетворювати сприйняття і розуміння цих теренів у Польщі, покаже час.

ПРИМІТКИ:

¹ Ф'ют А. Зустрічі з Іншим / Пер. з пол. Ярослав Поліщук. – Харків, 2009. – С. 37.

² Purchla J. Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? // Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? Materiały międzynarodowej konferencji / J. Purchla. – Kraków, 2006. – S. 8–16. Тут і далі переклад мій – Ю.П.

³ Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – Київ, 1996. // Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/ukrxx/r08.htm> / Відвідано 22.03.2010.

⁴ Чушак Христина. Дискусії навколо історії польсько-українських взаємин на сторінках польських опозиційних видань (1976-1989) // Дух і Літера №23, Польські студії: спеціальний випуск. – Київ, 2008. – С. 170.

⁵ Там само. – С. 179.

⁶ За мат. Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних...; Чушак Христина. Дискусії навколо історії польсько-українських взаємин на сторінках польських опозиційних видань (1976-1989) Польські студії Т.1.Київ, 2008.

⁷ Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – К., 2007. – С. 22.

⁸ Suchomłynow L. Specyfika świadomości Polaków na Kresach dalekich (na przykładzie twórczości Jarosława Iwaszkiewicza) // I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie. – Kraków, 2007. – S. 228.

⁹ Была ли Польша империей? / Беседа Анджее Новака с Романом Шпорлюком // Ab imperio. – 1/2007 / Режим доступу: <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=1801&idlang=2&Code>, відвідано 12.12.2009.

¹⁰ Kamusella T. Poland's Minorities in the Transition from Soviet-Dominated Ethnic Nation-State to Democratic Civic Nation-State / Режим доступу: http://www.yorku.ca/soi/_Vol_3_4/_HTML/kamusella.html / , відвідано 23.01.2010.

¹¹ Uliasz S. O dialogu kultur wspólnot kresowych / Pod redakcją Stanisława Uliasza. – Rzeszów, 1988. – S. 13.

¹² Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? // Materiały międzynarodowej konferencji / J. Purchla. – Kraków, 2006. – S. 18.

¹³ Там само. – С. 19.

¹⁴ Там само. – С. 13.

¹⁵ Там само. – С. 18.

¹⁶ Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? // Materiały międzynarodowej konferencji. – Kraków, 2006. – С. 21.

¹⁷ Бредникова О. Исторический текст ad marginem или разделенная память разделенных городов? // Ab imperio. – 4/2004 // Режим доступу: <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=1127&idlang=2&Code>, відвідано 12. 12. 2009.

¹⁸ Dwadzieścia pięć lat – Kultura, 1972 – № 7-8 (298-299) / Режим доступу: <http://kultura.onet.pl/artukul.asp?DB=162&ITEM=2574&M=33&MP=3>, відвідано 28. 03. 2008.

¹⁹ Сверстюк Є. Висока ніша Єжи Гедройця // Газета «Наша Віра». – 2006, грудень / Режим доступу: http://nashavira.ukrlife.org/12_2006.htm , відвідано 26.02.2008.

²⁰ Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 роки / Упорядкувала Богуміла Бердиховська. – К., 2008. – С. 29.

²¹ Хрусьлінська І. Єжи Гедройць і українське питання / Режим доступу: <http://not.from.kiev.ua/txt/000090.html>, відвідано 12.03.2008.

²² Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – С. 18.

²³ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури» / Упорядкувала Бердиховська Б. – К., 2005. – С. 305.

²⁴ Жебровський М. Одним листом увійти в історію / 2006 р. 15 березня / Режим доступу:

<http://www.polska.com.ua/ua/ambasada/info/giedroycua/4649/>, відвідано 08.03.2008.

²⁵ Хрусьлінська І. Єжи Гедройць і українське питання / Режим доступу: <http://not.from.kiev.ua/txt/000090.html> / Відвідано 12.03.2008, відвідано 12.03.2008.

²⁶ Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery ręce / Opracował i posłowiem opatrzył Pomian K. – Warszawa, 2006. – С.138

²⁷ Ф'ют А. Зустрічі з Іншим / Пер. з пол. Ярослав Поліщук. – Харків, 2009. – С. 75.

²⁸ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 106.

²⁹ Там само. – С. 106.

³⁰ Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 роки. – С. 98.

³¹ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури» – С. 33.

- ³² Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery ręce. – S. 305–306.
- ³³ Там само. – S. 307.
- ³⁴ Там само. – S. 307.
- ³⁵ Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery. – S. 246.
- ³⁶ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 156.
- ³⁷ Там само. – С. 104.
- ³⁸ Там само. – С. 201.
- ³⁹ Там само. – С. 156.
- ⁴⁰ Там само. – С. 201–202.
- ⁴¹ Там само. – С. 162.
- ⁴² Там само. – С. 74.
- ⁴³ Bączkowski Włodzimierz. O wschodnich problemach Polski. – Wrocław, 2000. – S. 74.
- ⁴⁴ Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – С. 53.
- ⁴⁵ Krawczyk Jarosław. O Polsce i Polakach. Opowieść historyczna. – Warszawa, 2004. – S. 369.
- ⁴⁶ Samsonowicz Henryk. Losy państwa I narodu do 1939 roku. – Warszawa, 2003 – S. 475.
- ⁴⁷ Konopczynski Władysław. Historia polityczna Polski 1914-1939. – Warszawa, 1995. – S. 59.
- ⁴⁸ Bratkowski Stefan. Najkrótsza historia Polski. – Warszawa, 1998. – S. 221.
- ⁴⁹ Sowa Andrzej Leon. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2001. – S. 221.
- ⁵⁰ Roszkowski Wojciech. Historia Polski 1914-1996 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa., 1997. – S. 28.
- ⁵¹ Samsonowicz Henryk. Losy państwa I narodu do 1939 roku. – Warszawa, 2003 – S. 503.
- ⁵² Brzoza Czesław. Wielka historia polski. – Kraków, 2003. – T. 9. – S. 51.
- ⁵³ Lesczyk Marian. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka. – Warszawa, 2006. – S. 107.
- ⁵⁴ Samsonowicz H. Losy państwa i narodu do 1939 roku. – S. 504.
- ⁵⁵ Lesczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka. – S.77.
- ⁵⁶ Brzoza C. Wielka historia Polski. // Tom 9. Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny Światowej (1918-1945) / Czesław Brzoza. – Kraków: Forga oficyna wydawnicza, 2003. – S. 128-131.
- ⁵⁷ Sowa A.j L. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. – Kraków: Forga oficyna wydawnicza, 2001. – S. 87.

-
- ⁵⁸ Topolski J. Historia Polski. – Poznan, 2008. –. 220.
- ⁵⁹ Bratkowski S. Najkrótsza historia Polski. – Warszawa, 1998. – S. 112.
- ⁶⁰ Sekrety historii Polski. Tego nie uczyli nas w szkole. – Warszawa, 2003. – S. 218.
- ⁶¹ Lesczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. – S. 80.
- ⁶² Topolski J. Historia Polski. – Poznan, 2008. – S. 220.
- ⁶³ Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. – Warszawa, 1996. – S. 302.
- ⁶⁴ Kizwalter T. Historia Polski. Polska (1831-1939). – Warszawa, 2007. – T. 11 – S. 345
- ⁶⁵ Kizwalter T. Historia Polski. Polska (1831-1939). – T. 11. – Warszawa, 2007; Roszkowski Wojciech. Historia Polski 1914-1996. — Warszawa, 1997.; Kallas Marian. Historia ustroju Polski X–XX w. – Warszawa, 1996.
- ⁶⁶ Bratkowski Stefan. Najkrótsza historia Polski. – S. 221.
- ⁶⁷ Kizwalter Tomasz. Historia Polski. Polska (1831–1939).– S. 353.